

Toespraak Susan Legêne 2011

Nationale Herdenking
15 augustus 1945

Verschil in herinnering

Dames en heren,

We zijn in Nederland en de gedachten gaan uit naar Indonesië en Nederlands-Indië. Dat is een gedachteoefening die voor de meesten van u gesneden koek is; hier leven, en over daar nadenken; het is net zo gewoon als nu leven en over vroeger nadenken. Het verleden en het verre dat ooit het hier en nu was, vormen belangrijke dimensies van ons bestaan, ze geven reliëf aan de manier waarop we vandaag de dag in de wereld staan: als burgers met een transnationale geschiedenis. Wie een familiegeschiedenis heeft die terugvoert naar de voormalige overzeese gebiedsdelen, stuurt de gedachten gemakkelijk alle kanten op, in verhalen, in herinneringen, of in gedichten... Zo schreef de spreker die straks na mij komt, Carla Meek, in een gedicht over een Indische herinnering aan een vakantie op Bali de volgende zinnen: 'Morgenochtend is de zon wederom / de schilder van de dag. / Het landschap kleurend met groen, / met blauw de lucht en de zee, / met bruin de mensen. / Wolken drijven als witte / donzen bedden (Carla Maria Eysma, Smaragdjes. Den Haag (Uitgeverij W.P. van Stockum & Zoon) z.j., 46).

Het gedicht is in 1971 gepubliceerd, en de schrijfster vertelt erin over een gelukkige ervaring die ze ooit, lang geleden, meemaakte. Maar let op, dat doet ze in woorden die op de toekomst zijn gericht: niet 'gisteren was', maar 'Morgenochtend is de zon wederom de schilder van de dag'. Zo werken onze gedachten. Ze zetten de tijd niet stil, maar laten ons geschiedenissen herbeleven. Ze kleuren de herinnering telkens opnieuw in – groen, blauw, bruin, wit en zo alle kleuren van de regenboog. En daarmee ben ik bij het thema van deze herdenking van 15 augustus, Kleurrijk Indië, en bij de titel van mijn lezing: verschil in herinnering.

Want niet alleen nu, terugblikkend, sturen we onze gedachten alle kanten op en kleuren we in wat we zelf niet meemaakten; dat gebeurde ook in de koloniale tijd, en opnieuw in de Tweede Wereldoorlog. Ook toen verplaatsten veel Nederlanders zich dagelijks in gedachten in de overzeese samenleving. Dat gebeurde van hoog tot laag, van de minister van Koloniën tot de talrijke Nederlandse gezinnen met familie overzee. Nederland was het centrum van een koloniaal rijk waarvan Nederlands-Indië verreweg het grootste deel uitmaakte. Met louter dwang kan zo'n rijk niet worden bestuurd. Voor bestuur en ontwikkeling waren zowel in het moederland als in de overzeese gebiedsdelen ook structuren nodig die vorm gaven aan wederzijdse relaties.

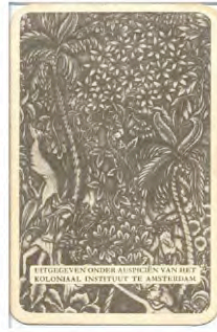

Verschillende vormen van burgerschap schiepen daarvoor de 'harde' juridische kaders; cultuur organiseerde de meer 'softe' relaties. Zowel juridisch als cultureel werden daarbij scheidslijnen getrokken, die verschillen tussen bevolkingsgroepen uitvergrooten. Met een eenvoudig voorbeeld laat ik u zien wat ik bedoel.

In de Tweede Wereldoorlog – waarschijnlijk vroeg in 1942 – bracht het toenmalig Koloniaal Instituut in Amsterdam een kwartetspel uit (serie 3718-2045). Nederland was bezet door de Duitsers. Het kwartetspel bevatte twaalf kwartetten die met elkaar een beeld gaven van de diversiteit van de Indonesische samenleving. We zien de vogels, dieren, en planten; de mensen, middelen van bestaan, bouwvormen, vervoersmiddelen, schepen; en ten slotte nijverheid, wapens, muziekinstrumenten en spelen. De achterkant van de kaarten liet een stukje zien van een Balinese tekening. Het Koloniaal Instituut, in een folder aan 800 scholen, schreef dat het onmogelijk was om rechtstreeks contact te hebben met de koloniën vanwege 'de heersende omstandigheden', en men vervolgde: 'Mede door het feit, dat bij brede lagen van ons volk thans de gedachten uitgaan naar ons Indië, kunt U ervan verzekerd zijn, dat de vraag naar dit prachtige kwartetspel groot zal zijn.' (Het kwartetspel wordt beschreven en geanalyseerd in: S. Legêne, Spiegelreflex. Culturele sporen van de koloniale ervaring. Amsterdam (Bert Bakker) 2010. Citaat p. 162).

Koloniaal kwartetspel, ca. 1942.

achterkant en vervoersset

Veel mensen in Nederland ook vandaag de dag hebben een herinnering aan dit kwartetspel. Het heeft – ook nog na de dekolonisatie – Nederlands-Indië in het moederland dichterbij kunnen brengen. Tegelijkertijd biedt het kwartet ons een inkijkje in de opbouw van dat beeld van een kleurrijk Indië. Neem de kaarten met vier manieren om een last te vervoeren – de draagmand, het pikolpaardje, een pedati en een pikoelan; foto's op elke kaart plaatsen het beeld in de dagelijkse realiteit; de tekeningen geven het kleur en precisie; de woorden maken de kwartetspelers wegwijs in de samenleving. Maar let op: hoewel het 1942 is, zijn er geen auto's of treinen te zien. Dit is een beeld van de wijze waarop 'anderen', niet-Nederlanders, overzee hun waren vervoeren. Nog duidelijker spreekt dat verschil uit de kaartenset over volkstypen.

Ook van de Atjeher, Dajak, Niasser en Javaan zijn de details van hun traditionele kostuums duidelijk getekend; vanuit de foto kijken ze ons levensecht aan. Maar wanneer we de originelen erbij nemen (te vinden in het fotoarchief van het huidige Tropenmuseum - Tropenmuseum collectienr. 10005806 (Borneo - geschonken door Jongejans), 10005769 (Nias - geschonken door C.W. Janssen), 10005009 (Atjeh - geschonken door G.L. Tichelman) en 10004958 (Madoera - geschonken door F.A. Droste)).

Zie ook Legêne Spiegelreflex 168-170) dan zien we dat de portretten op de kaarten toch niet helemaal levensecht zijn. Ze zijn vrij gemaakt van hun omgeving, en daarmee anoniem geworden - enkele mensen die poseren voor een hele groep, net zoals een vrouw in Zeeuws kostuum tot de dag van vandaag wereldwijd herkend kan worden als een typische Nederlandse. Kortom, het beeld van de Indonesische samenleving in de kolonie staat stil in dit kwartetspel.

Verschillen worden uitvergroot zodat ze herkenbaar zijn voor de spelers. Vanuit deze gedachte zouden er geen gemengde culturen zijn, ook de Nederlanders blijven geheel buiten beeld. Hetzelfde geldt voor elke vorm van modernisering onder de Indonesische bevolking. Het kwartetspel beoogde de kolonie dichterbij te halen, maar nu achteraf getuigt ze vooral van afstand (Zie ook de korte uitleg van 'De rechtspositie van de verschillende bevolkingsgroepen in Indië tot 1942' door Patricia Tjiook-Liem (te raadplegen via: http://www.tongtong.nl/indische-school/contentdownloads/tjiook_09web.pdf (laatst geraadpleegd op 30-7-2011))).

Het statische beeld in dit kwartetspel werd in Nederland tot stand gebracht, ver van de dagelijkse praktijk overzee. En hoe zat het andersom? Hoe dichtbij was Nederland voor de verschillende bevolkingsgroepen in Nederlands-Indië en hoe keek men naar de eigen samenleving? In de volkenkundige collecties in Nederland vinden we vele voorbeelden waaruit spreekt dat mannen en vrouwen tot in de hoogste Indonesische kringen meewerkten aan het creëren van een beeld van de eigen cultuur voor het brede publiek in het moederland. Denk alleen maar aan onze vele poppencollecties, met klederdrachtpoppen die aan de Nederlanders tot in details de

eigen tradities tonen van de verschillende bevolkingsgroepen in de archipel. Net als het kwartetspel vergrootten de poppen de onderlinge verschillen uit. Maar zoals de foto's het beeld in beweging kunnen zetten, zo is ook in de poppen bij nadere bestudering veel geschiedenis te vinden. De Molukse kerkgangers bijvoorbeeld, die wellicht qua kleding in de Alblasserwaard niet zouden misstaan, zijn een prachtig voorbeeld van culturele vermenging die vanaf de vroegste koloniale tijd optrad, en waarin religie een belangrijke rol heeft gespeeld. (Er zijn vele poppencollecties; de voorbeelden hier betreffen de collectie uit 1893 voor Wilhelmina op haar 13e verjaardag. Museum Volkenkunde, serie 1108. Collectienrs. Molukse poppen: 1108-321, 322, 325. Alle poppen zijn te vinden op de website van Museum Volkenkunde. Zie ook: Susan Legêne en Berteke Waaldijk, 'Mission interrupted. Gender, history and the colonial canon' in Maria Grever en Siep Stuurman ed., *Beyond the canon. History for the twenty-first century*. Basingstoke/New York (Pallgrave MacMillan) 2007, 192).

De trots op het eigene, die uit deze poppencollecties spreekt, zette dan ook de geschiedenis niet zozeer stil; eerder was ze de voorbode van het ontstaan van het idee van Indonesië als een natie die diversiteit als uitgangspunt heeft (Bob Elson, *The idea of Indonesia. A history*. Cambridge (Cambridge University Press) 2009).

Een Indonesische balling in Nederland, tijdens de Eerste Wereldoorlog mede-initiatiefnemer van de eerste Javaanse dansgroep hier, verklaarde dat het doel van die groep was om 'door cultuurhistorische demonstratie te tonen dat wij ons volk zien als een Volk, dat vastbesloten is zijn eigen leven uit te leven.' (Citaat van Soewardi Soerjaningrat in *Wendingen* 1919:2-3. Aangehaald in: Berteke Waaldijk en Susan Legêne, 'Ethische politiek in Nederland. Cultureel burgerschap tussen overheersing, opvoeding en afscheid.' In: Marieke Bloembergen en Remco Raben red., *Het koloniale beschavingsoffensief. Wegen naar het nieuwe Indië 1890-1950*. Leiden (KITLV Uitgeverij) 2009, 187-216).

Uit de poppencollectie voor de jonge Koningin Wilhelmina, 1893. Links: pop uit Java, Borneo, Makassar, Atjeh, Minahassa; rechts boven: Molukse kerkgangers, twee Molukkers. Collectie Museum Volkenkunde serie 1108.

Hoe werd dat culturele verschil binnen de Indonesische samenleving overzee door de Europeanen ervaren? Wat was vanzelfsprekend en welk verschil werd bewust gemaakt? 'Achter het kawat was Nederland', schreef Esther Captain al weer een aantal jaren geleden in haar proefschrift over de Indische oorlogservaringen (Esther Captain, Achter het kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en –herinneringen 1942-1995. Kampen (Uitgeverij Kok) 2002).

Vele geïnterneerden in de burgerkampen dachten aan Nederland en verlangden daarnaar als naar thuis. Maar ook verlangden ze terug naar het vooroorlogse Indië, hopen, of ook verwachtend dat die samenleving na de bevrijding terug zou keren. Binnen die samenleving hadden ze oog gehad voor de diversiteit ervan, zoals ook blijkt uit de voorwerpen waarmee men zich had omringd. Op familiefoto's zien we nu eens enkele fraaie Indonesische voorwerpen, dan weer complete collecties, doelgericht aangelegd om iets vast te houden van de culturele bijzonderheid van de verschillende bevolkingsgroepen (Caroline Drieënhuizen bereidt hierover een proefschrift voor aan de Universiteit van Amsterdam).

Een mooi voorbeeld van die vanzelfsprekende omgang met voorwerpen uit de Indonesische cultuur is dit damesjasje, in een Japans interneringskamp gemaakt van een oude wikkeldoek uit Flores. Velen van u zullen vergelijkbare herinneringsobjecten in huis hebben.

Jasje gemaakt van een doek van Flores, in een Japans interneringskamp. Onderdeel van een schenking in 1970 aan het Tropenmuseum door mej. I.E. Veenstra, ter nagedachtenis aan haar moeder mevrouw A.A.A. Veenstra-Blume. Collectie Tropenmuseum nr. 3934-57.

Maar die voorwerpen informeren ons niet echt over het dagelijks leven in Indië. Dan ging het immers niet om het uitvergroten van cultuurverschil, maar om dagelijkse omgang met bekenden en onbekenden in de eigen omgeving. Familiefoto's laten daarover veel zien.

Maar misschien geven schoolfoto's uit die periode wel het meest geschikte beeld van de manier waarop de veelkleurigheid van Indië kon worden beleefd. Laten we een eigen kwartet maken en vier voorbeelden nemen: een eerste klas van de lagere school te Sukabumi in 1938; een groepsportret van leerlingen van de Huishoudschool van het Indo-Europees Verbond/Vrouwenorganisatie in Bandung, 1937; een Inlandse School op de onderneming Tandjong Morawa van de Senembah maatschappij op Sumatra's Oostkust, zonder datum maar voor 1940; en tenslotte de leerlingen van een missieschool bij Kulur op Kalimantan, in 1941. Wie dit zijn weet ik niet, maar we zien dat zowel de onderwijskrachten als de leerlingen van allerlei verschillende komaf zijn, bijeengekomen langs de meest uiteenlopende routes: nu eens de kinderen van de Nederlanders, de Indo-Europese bevolkingsgroep, en de hogere Javaanse klassen in een provincieplaats; dan weer Indo-Europese meisjes, de kinderen van de werknemers van een verlicht ondernemer, of christelijke Dayak kinderen. Ook in de kleding verwijzen de foto's naar allerlei scheidslijnen die te maken hebben met sociale status, etnische afkomst, economische binding, religieuze overtuiging. En dat gold ook voor de andere schooltypes, zoals Hollands-Chinese scholen, al dan niet op protestantse of rooms-katholieke grondslag, desa scholen, of, vanuit de nationalistische beweging, de zogeheten wilde scholen, de taman siswa. De scheidslijnen die het onderwijs mee hielp trekken waren vele malen subtieler dan het onderscheid waarmee de bevolking van Nederlands-Indië in drie vooral op ras gebaseerde juridisch categorieën was ingedeeld.

Met de klok mee vanaf linksboven: Sukabumi 1938, Bandung 1937, Tandjong Morawa voor 1940, Kulur Kalimantan 1941. Collectie Tropenmuseum 33008144 en 33006087 Afkomstig uit de collectie van het Indisch Wetenschappelijk Instituut (IWI); 60024788 Via Centrale Boekerij binnen gekomen, z.j.; 10000718: geschonken door J.A.F. Poolman, z.j.

Hoewel de Indonesische koloniale samenleving aldus diepgaand multicultureel was, creëerde dit juridisch onderscheid tegelijkertijd een suggestieve 'eenheid' in de eigen Europese groep. Bijvoorbeeld: in het moederland Nederland bestond in die dagen de verzuiling. Politieke partijen, vakbonden, maatschappelijke organisaties – van de fanfare tot de liefdadigheid – waren langs levensbeschouwelijke weg georganiseerd. Het leidde wel tot wat men later de 'vooroorlogse hokjesgeest' zou noemen. Die verzuiling speelde zo niet, overzee. Daar ging het de meeste Europeanen niet om bijvoorbeeld het protestantisme of katholicisme dat de mensen verdeelde, maar om het christendom, dat mensen verbond in een samenleving waar de meerderheid van de bevolking andere religies aanhing, zoals de islam, natuurgodsdiensten, hindoeïsme of confucianisme. Daar was toegang tot onderwijs geen emancipatiestrategie voor de kleine luyden binnen de eigen groep, zoals in Nederland Abraham Kuyper bijvoorbeeld beoogde met de oprichting van de Vrije Universiteit; in Nederlands-Indië was de toegang tot onderwijs voor de groep Europeanen vanzelfsprekend, werd het de Indo-Europeanen steeds beter mogelijk gemaakt, en gold het verheffingsstreven in de eerste plaats de bevolking die van oorsprong Indonesisch was.

Het was niet vreemd dat wat gemeenschappelijk was onder de Europese en gemengde bevolking zwaarder woog dan de verschillen. Men vormde met elkaar een kleine minderheid, naar schatting in 1942 zo'n 300.000 mensen, op een bevolking van ca. 70 miljoen (Gijs Beets, Corina Huisman, Evert van Imhoff, Santo Koesoebjono, Evelien Walhout, De demografische geschiedenis van de Indische Nederlanders. Den Haag (NIDI rapport 64) 2002, 57).

Alleen in de hoofdsteden was de Westerse cultuur alom zichtbaar aanwezig; in vele schakeringen van blank en bruin, om het te zeggen in de termen van toen. Daarbuiten beperkte zich deze Westerse aanwezigheid in hoofdzaak tot een kleine groep Europeanen en Indo-Europeanen. Elsbeth Locher-Scholten heeft heel mooi uitgelegd hoe deze groep zich, bewust van afkomst en huidskleur, ontwikkelde tot een etnische groep (Elsbeth Locher-Scholten, Women and the colonial state. Essays on gender and modernity in the Netherlands Indies 1900-1942. Amsterdam (Amsterdam University Press) 2000, 30-32).

Tegenwoordig hebben we langzaam maar zeker ook meer gevoel ontwikkeld voor de betekenis van de verschillen die bestonden binnen deze groep. De Tweede Wereldoorlog maakte die verschillen acuut, met name toen de Japanners scherpe scheidslijnen trokken tussen hen die geïnterneerd werden en die buiten de kampen bleven.

Ook ander verschil trad toen naar voren, bijvoorbeeld ten aanzien van de joodse afkomst van Europeanen, Indo-Europeanen of joden uit het Midden-Oosten. Vanaf de tweede helft van 1943 werden joden, zowel de joodse Europeanen die al geïnterneerd waren, als anderen die tot dan buiten de kampen gebleven waren, door de Japanners opgesloten (Rotem Kowner, 'The Japanese internment of Jews in wartime Indonesia and its causes.' *Indonesia and the Malay World* 38:112 (November 2010) 349-371, aldaar 352).

Maar ook voor de oorlog, tegen het eind van de jaren dertig, nam de schijnbare homogeniteit binnen de Europese bevolkingsgroep af. Niet alleen verscherpten de politieke tegenstellingen in het licht van de ontwikkelingen in Europa, ook ging men anders nadenken over weggaan of blijven. In Nederland kozen sommigen ervoor om, vanwege de oorlogsdreiging en de nationaal-socialistische Jodenvervolgving die in Duitsland al volop woedde, naar Nederlands-Indië te emigreren, terwijl in Indië anderen juist de tegenovergestelde beweging maakten. Zij vertrokken vanwege het dreigende gevaar vanuit Indië naar Nederland, bijvoorbeeld om dichterbij de familie te zijn. Voor iedereen gold dat ze keuzes moesten maken in een situatie die volstrekt ongewis was. Welke kant men ook op reisde, veiligheid zou er nergens zijn.

Na de Tweede Wereldoorlog bleef die onveiligheid en die ongewisse tussentoestand van blijven of vertrekken zowel in Indonesië als in Nederland nog geruime tijd bestaan. Het verschil binnen de groep Europeanen, dat in de vooroorlogse samenleving zoals die spreekt uit onze vier schoolfoto's niet vaak expliciet was gemaakt, en dat verbonden was aan nationaliteit, aan cultuur en etniciteit, werd nu ook belangrijk om een toekomst uit te stippelen. En de veel grotere culturele diversiteit van het Indonesië als geheel, waarmee ik mijn lezing begon, geraakte onder de politieke druk van de omstrede dekolonisatie op steeds grotere afstand. Het hier en daar dat in de gedachten van velen nauw met elkaar verbonden was geweest, ging nu een verwijdering symboliseren: *di sini, di sana* – hier en daar; het werd ook 'zij van hier' en 'zij van daar'. Die laatste groep ging veelal weg (Lambert Giebels, *Soekarno, Nederlands onderdaan. Een biografie 1901-1950*. Amsterdam (Bert Bakker) 1999, 92. Zie ook het gebruik van *di sini* en *di sana* in het prachtige gedicht van Madeleine Gabeler, *Dwinegeri/ Dubbelland*, uit *Liefdesplekken en Oorlogsrestanten*, 2001).

Dat juist in onze tijd de vraag wordt opgeroepen naar de diversiteit in Indië, is niet zomaar. De toenmalige ervaringen van verschil maken ook een verschil in de herinnering. Lange tijd werd daarover weinig gesproken in het openbaar.

Wie de Indiëmonumenten in Nederland de revue laat passeren, (Gert Oostindie, Henk Schulte Nordholt, Fridus Steijlen, Postkoloniale monumenten in Nederland. Met foto's van Eveline Kooijman. Leiden (KITLV Press) 2011) ziet dat zeker de laatste jaren de diversiteit in het beeld van de herdenking is toegenomen. Denk aan het Glodokmonument of het Dampit monument in Arnhem, het Moluks immigratiemonument in Moordrecht, en zo zijn er meer te noemen en zullen er waarschijnlijk ook weer nieuwe bij komen. Die diversiteit in de herinneringscultuur ontstaat omdat met het verstrijken van de tijd, en met de ogen van nieuwe generaties, met een nieuwe blik gekeken kan worden naar de geschiedenis. Het beeld is uiteraard alleen compleet, als ook de Indonesische bevolking met al zijn diversiteit erin wordt betrokken. Dat is wat impliciet of expliciet ook in veel monumenten gebeurt.

Tenslotte, in het gedicht van Carla Meek dat ik aanhaalde bij de opening van mijn lezing waren de mensen bruin, de wolken wit. Het landschap was groen, de lucht en de zee blauw. Dat alles bij wijze van spreken; we weten heel goed dat de wereld heel veel meer kleurschakeringen kent. De institutionalisering van verschil in de koloniale maatschappij werkte verdelend, als een fragmenterend multiculturalisme dat afhield van universele gelijkheidsprincipes (Robert Cribb, 'Pluralism and Dutch colonial policy in Indonesia. Paper prepared for the 21st ICBS, Amsterdam, August 2010' (Canberra 2010 niet gepubliceerd), 10).

Maar aandacht voor verschil kan ook juist begrip en uitwisseling bevorderen. De ervaringen in Indië voor en tijdens de oorlog laten ook die tendens zien. Dat leert ons dat we zorgvuldig met verschillen om moeten gaan. In die zin is het thema van deze herdenking zeer actueel.
Ik dank u voor uw aandacht.